

Milli üzüm genofondunun qorunub saxlanması alimlərimizin əsas vəzifəsidir

Bitki genofondunda öz qədimliyi, formamüxtəlifliyi, habelə dəyəri ilə fərqlənən üzümçülük sahəsi Azərbaycan xalqının iqtisadiyyatında həmişə mühüm rol oynamışdır. Bir sözlə, üzümçülük və şərabçılığın qədim məskənlərindən olan ölkəmiz bütün tarixi keçməklərinin sınağından keçərək bu sahənin inkişafına xüsusi önəm vermiş və onu qoruyub saxlamışdır.

Tarixi məlumatlardan və ampeloqrafik tədqiqatlardan məlum olmuşdur ki, Azərbaycanda vaxtilə 500-ə yaxın yerli üzüm sortu ekilib-becərilmişdir. Xüsusən qeyd etməli ki, dünyanın ən yüksək məhsuldar və keyfiyyətli, salxım və gilərinin gözəl bəzəliyi, Araq və Qara şənlik, Təbrizi, Bayanşirə, Mədərsə, Ağ Xəlili, Sarıgilə, Şirvanşahi, Həməşərə, Xindoqni, Hüseyini, Nəqşəbi, Misqalı, Şamaxı mərandisi, Qara və Ağ Alderlər, Ağ kişmiş, Ağ oval kişmiş, Çəhrayı kişmiş və s. çoxsaylı digər sortları göstərmək olar. Ancaq bunların da içində elələri var ki, onlar dünyada da nadir sortlardır. Məsələn, yerli Şirvanşahi sortunun gilələrində tam yetişmə zamanı 100 santimetrə 27-33 qram şəkərlilik toplanır. Bayanşirə sortu isə dünyada ən yüksək məhsuldar sortlardan biri kimi hesab olunur. Formasından asılı olaraq bir tənəyin məhsulu orta hesabla 12-20 kq-a çatır ki, bu da hektardan 35-45 ton üzüm məhsulu deməkdir.

Xalqımızın yaratdığı və yetişdirdiyi üzüm sortlarını bir çox əlamətlərinə görə fərqləndirsək, aşağıdakı kimi təsnifatlaşdırmaq olar: rənginə görə Ağ şanı, Qara şanı, Ala şanı, Sarıgilə, Qırmızı səabi, Ağ səabi, Qara üzüm, Qızıl üzüm, Bənövşəyi üzüm, Qara sərme, Çil üzüm, Çəhrayı kişmiş və s. keyfiyyətinə, dadına, ətrinə, saxlanma qabiliyyətinə görə Güləbi, Şəkəri, Təmbeyi, Kərim-qəndi, Qara qənd üzümü və s. Salxım və giləsinin görkəminə, böyüklüyünə görə Quşuğrı, Bababeli, Misqalı, Tülküyağı, Dəvəgözü, Tulağözü, Keçi-muşası, İnekəmcəyi, Gəlinbarmağı, Xatınbarmağı, Gözlə üzüm, İri salxım, Sixsalxım, Düymüglə, Batmanı və s., yetişməliyinə görə Ağ qörməz, Novrast, Kal üzüm və s., gilə qabığının qalınlığına və lətinin bərkliyinə görə Xart-xart, Daş üzüm, Qalınqabıq, Su üzümü, Daş kişmiş, Daş mərandi və s., toxumu, gilənin iriliyinə və salxımın görkəminə görə Sapdadurmaz, Haçabaş, Misqalı və s. Müalicəvi əhəmiyyəti və meşətdə istifadəsinə görə Şəfeyi, Sirkəyi, Şərabı, Kişmiş, Məvüdü, Çərəz və s., geniş yayılma və yetişdirilməyə yerinə görə Təbrizi, Bəyleqani, Bayanşirə, Mədərsə, Şirvanşahi, Şəbranı, Dərbəndi, Xalac üzümü, Aldərə, Xəzəri və s. adlandırılmışdır. Bir sıra sortları isə onları yetişdirən, yaxud yaradıcısının adları ilə Xəlili, Əsgəri, Hüseyini, Səkinə xanım, Cəlali, Muxtarı, Sərdari, Hacı Abbas, Əziz, Talibi, Yaqubi, Zeynəbi və s. tarixdə qalmışdır.

Azərbaycan xalqı üzümçülük və şərabçılığın inkişafı ilə bağlı qədim əkinçilik və istehsal mədəniyyətinə malikdir. Xalqımız tarixən müxtəlif meşətdə və sənaye məhsulları (mürəbbə, rıçaq, doşab, sirkə, abqora, sucuq, kişmiş, mövüc, turşarıq, şirə, şərbət, şərablar, spirt və s.) əldə etmək, habelə dekorativ (bəzak) məqsədlə üzüm sahələrini zaman-zaman genişləndirməyə nail olmuşlar. Yeni üzümçülük və şərabçılıq ölkəmizdə elmi əsaslarla inkişaf etdirilərək formamüxtəlifliyi və istifadə istiqamətləri (süfrə, texniki, universal, kişmiş) ilə seçilən yüzlərlə qiymətli aborigen üzüm sortları yetişdirilərək bu günümüzə qədər gətirib çıxarılmışdır.

Təsədüfii yə qədər ki, vaxtilə respublikamızda becərilən üzümçülükün ümumi sahəsinin 55-60%-ə qədərini yerli süfrə və texniki üzüm Mədərsə, Bayanşirə, Həməşərə, Xindoqni, Meleyi, Şirvanşahi, Misqalı, Arna-qırna, Ağ Aldərə, Təbrizi, Ağ şanı, Qara şanı, Sarıgilə, Pişraz, Ağ Xəlili, Şəfeyi, Bəndi, Əsgəri, Hüseyini, Mərəndi, Qızıl üzüm, Rişbaba və s. təşkil etmişdir. Bu sortların məhsuldarlığı və yüksək keyfiyyət göstəriciləri bu gün də öz əhəmiyyətini saxlayır. Vaxtilə bu sortların məhsuldarlığı sayəsində respublikamızda 2 milyon ton yaxın üzüm istehsal olunmuşdur. Yerli üzüm sortlarını xalqımız həmişə öz həyatı təsərrüfatlarında becərərək bütün dövrlərdə qoruyub saxlamış və onların mədəni inkişafı ilə məşğul olmuşlar.

Yerli üzüm sortlarının sort tərkibinin və məhsulunun biokimyəvi zənginliyinə malik olması ölkədə müxtəlif növ yüksəkmarkalı şərabların istehsalına imkan verir. Yaxın keçmişdə Azərbaycanın şərab zavodlarında əksərən yerli üzüm sortlarının məhsullarından 60 markadan çox, o cümlədən 17 növ turş, 20 növ portveyn tipli tünd desert, o cümlədən kaqor tipli şərabları və konyakları (Göy-göl-3,4,5 ulduzlu, Bakı, Yubileyni) istehsal edilirdi.

Lakin çox təəssüf ki, 80-ci illərin axır

larında məlum alkoqolizmle bağlı bədnəm bir qərardan sonra 90-cı illərdə respublikada mülkiyyətə münasibət dəyişməsi və s. səbəblərdən üzümçülüyə diqqət nəinki azaldı, hətta on minlərlə hektar üzümçülük, o cümlədən orada becərilən nadir üzüm sortlarının əksəriyyəti itirildi. Həmin dövrdə üzümçülük və Şərabçılıq ETİ-nin nəzdində fəaliyyət göstərən, 250-dən çox üzüm genofonduna malik Gəncə ÜSTS-da və Abşeronda ampeloqrafik kolleksiyaları da baxımsızlıq ucubatından məhv oldu və orada becərilən üzüm sortlarının əksəriyyəti faktiki olaraq itirildi. Ancaq yaxşı ki, yerli əhali bu üzüm sortlarının dəyərini bildiyindən kolleksiyaları dağıtılaraq qiymətli üzüm sortlarının bir çoxunu öz həyatı sahələrinə köçürüb saxladılar.

Digər tərəfdən isə bədxah qonşularımız olan ermənilər məkri hərəkətləri nəticəsində respublikamızın bir çox qiymətli üzüm sortlarının adları dəyişdirilərək mənimənildir və yanlış adlar altında nəşr edilərək, erməni sortları kimi qələmə alınır.

Bununla belə qeyd edilməlidir ki, bu gün üzümçülük fermer təsərrüfatı yaradan sahibkarların yerli üzüm sortlarına böyük marağı olsa da, onlar fillokseraya davamlı calağ olunmuş əkin materialının əldə edilməsində çətinlik çəkirlər. Bu isə yerli sortların genofondunun məhvəyə yönəlmiş ən təhlükəli amillərdən biridir. Gətirilməyən üzüm sortlarının sınaqdan keçirilmədən kor-koranə fermer və şəxsi təsərrüfatlarda ekilməsi, üzüm sortlarının biologiyası becəriləndirilməyən torpaq-ıqlım şəraitinə uyğun gəlmədiyinə və düzgün seçilmədiyinə görə gözənlən sərmerəni verməz. Odur ki, üzüm bitkisinin sort tərkibinin müxtəlifliyi və onun biologiyasının xüsusiyyətləri, yerli aqroiqlim zonası şəraitinə uyğunluğu hökmən nəzərə alınmalıdır.

Qeyd edilməlidir ki, 29 yanvar 2002-ci ildə təsdiq edilmiş "Üzümçülük və Şərabçılıq haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda 6-cı maddəsinin 1-ci bəndində göstərilən kimi, xəstəliklərə və zərərvericilərə davamlı calaqlı və calağüstü əkin materialını müvafiq elmi-tədqiqat müəssisələrində və ya müqavilə şərtləri ilə elmi-tədqiqat müəssisələrinin nəzarəti altında ixtisaslaşdırılmış tıngçilik təsərrüfatlarında istehsal olunmalıdır. "2018-2025-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında şərabçılığın inkişafına dair Dövlət Proqramı"nda "Yerli və xarici texniki üzüm sortlarının artırılması üçün üzümçülük və Şərabçılıq Elmi-Tədqiqat İnstitutunun yüksək məhsuldar tıngçilik təsərrüfatlarının bərpası" nəzərdə tutulur.

Bu məsələ aidiyyəti qurumlar tərəfindən həyata keçirilərsə, yuxarıda qeyd edilən problemlər birdəfəlik həll edilmiş olardı.

Bunu nəzərə alaraq ÜŞETİ tərəfindən respublikada fillokseraya davamlı üzüm tıngının istehsalı ilə bağlı "Fillokseraya davamlı calağ-üzüm əkin materialı istehsalı" adlı calağ-üzüm əkin materialı istehsalı ilə məşğul olan müvafiq müəssisə yaradılarsa, tələbat yerli istehsal hesabına ödənilərək, bu sahədə xaricdən asılılıq da aradan qaldırılır. Yerli üzüm tıngları nisbətən ucuz başa gəlir, yerli şərətə yaxşı adaptasiya olunur, nəticədə fermer və istehsalçıların iqtisadi maraqlarına uyğun gəlir. Həmçinin, respublikaya ibtəil xarici məşəli tıngların gətirilməsi ilə yerli sortların saxlanması və milli valyutaların xaricə axıdılması ləğv edilə bilər, o cümlədən milli brendlirin istehsalı genişləndirərək, şərabçılıq üzrə ixrac potensialı yüksələ bilər. Digər tərəfdən, çox vaxt virus xəstəliklərinin daşıyıcısı olan xarici əkin materialı yerli sortların həmin xəstəliklərə yoluxması da aradan qalxar.

Qeyd edilməlidir ki, bitki genetik ehtiyatlarının etibarlı qorunması və sərəməli istifadəsi hər bir ölkədə milli problem olub, bu məsələlərin reallaşdırılması yalnız milli proqramların həyata keçirilməsi əsasında mümkündür. Bu tələmin qlobal xarakterli olmasını nəzərə alaraq bioloji müxtəlifliyin qorunması sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı genişləndirmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası 2000-ci ildə BMT-nin "Bioloji müxtəliflik haqqında" Konvensiyasına qoşulmuşdur.

Artıq öz rəngarəngliyi, zənginliyi ilə seçilən, üzüm bitkisinin ən qədim yayılma ocaqlarından biri olan vətənimiz üçün Milli Ampeloqrafik Kolleksiya bağının yaradılması ümummilli və tarixi bir məsələ olduğundan respublikada mövcud olan kolleksiyalar yenidən müasir tələblər səviyyəsində qurulmalı, daim zənginləşdirilməli, maddi-texniki bazaları yaxşılaşdırılmalı və onlar Milli Kolleksiyalara çevrilməlidir. Əmin ki, ampeloqrafik kolleksiyaya bağlarının müasir tələblər səviyyəsində qurulması aborigen üzüm genofondunun etibarlı şəkildə qorunmasını və sərəməli istifadəsini təmin edəcək, üzümçülüğün inkişafına əhəmiyyətli töhvələr verəcəkdir. Düşünürük ki, bu məsələlərin həlli respublikanın müxtəlif bölgələrinin torpaq-ıqlım şəraitinə uyğun, müasir bazar rəqəbatı ilə uzaqlaşan qiymətli üzüm sortlarının müəyyən edilmiş toplanması, yenilərinin yaradılması və gələcəkdə onlardan əkin materialı üçün tədarük edilməsi üçün vacib şərtlərdir. Yeni bu məsələlər ölkəmiz üçün təxirəsalınmaz tədbir tələb edir. Həm də ona görə ki, 2012-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında üzümçülüğün inkişafına dair Dövlət Proqramı"nda "Azərbaycan respublikası üzrə ənənəvi üzüm bitkisi genofondunun toplanması, ucuotu, öyrənilməsi, qorunub saxlanması və sərəməli istifadəsi məqsədi ilə müasir kolleksiyaya bağının yaradılması" və 2018-2025-ci illərdə şərabçılığın inkişafına dair Dövlət Proqramı

daşları (M.Amanov, İ.Dautov, Ç.Sadıxov, A.Şükürov, V.Səlimov, Ə.Zari, M.Əliyeva, X.Abbasova, A.Nəcəfova, H.Nürəddinova, X.Məmmədova, A.Hüseynova, Q.Allahverdiyev və başqaları) tərəfindən üzüm genofondunun toplanması, qiymətləndirilməsi işləri ardıcıl həyata keçiriləcək müxtəlif bölgələrə ekspedisiyalar təşkil edilir və üzüm genofondunun aşkar-edilib toplanması, tıngçılıq salınması həyata keçirilir. Nəhayət, əldə olunan genofond materialları əsasında 2002-2003-cü illərdə İnstitutun bazasında Abşeron ərazisində 20 ha sahədə yeni "Ampeloqrafik kolleksiyaya bağı" salındı. Hazırda kolleksiyaya üzüm bağında 350-dən çox yerli, introduksiya olunmuş, seleksiya sortları və yabani üzüm formaları və Amerika calaqları ekilib-becərilir. Ancaq etiraf etmək lazımdır ki, ÜŞETİ-nin Abşeron ampeloqrafik kolleksiyaya bağındakı sort və formaların miqdarı dünyanın müxtəlif ölkələrində mövcud olan kolleksiyaya bağındakı nümunələrin sayından dəfələrlə azdır, kolleksiyaya bağının maddi-texniki bazası aşağı səviyyədə olduğu üçün genotiplərin itirilmə təhlükəsi yaranır.

Müsbət haldır ki, bu gün Azərbaycan ərazisində üzüm yetişdirilməyən həyatı sahə, demək olar ki, yox dərəcə-

ramlarında və "Mədəni bitkilərin genetik ehtiyatlarının mühafizəsi və sərəməli istifadəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanununda "Mədəni bitkilərin genetik ehtiyatlarının Milli kolleksiyaları" xalq təsərrüfatı əhəmiyyəti, qiymətli və nadir bitkilərin qorunub saxlanması məqsədilə kolleksiyaların yaradılması vəzifə olaraq qarşıya qoyulmuşdur.

Keçmişdə olduğu kimi, hazırda da bitkilərin genetik ehtiyatlarını və bioloji müxtəlifliyini öyrənən beynəlxalq təşkilatlar (Bioversity International, COST və s.), aqrobiomüxtəlifliyi təşkil edən bitkilərin yaranma, formalaşma mərkəzlərində onların yabani əcdadlarının öyrənilməsinə və qorunmasına (in-situ və ex-situ şəraitində), qiymətli genotiplərin genetik istehsalat və biotexnologiya tədqiqatlarına cəlb olunmasına xüsusi diqqət yetirirlər. Dünya ampeloqrafik üzümçülüğün inkişaf etdiyi, o cümlədən üzümün vətəni sayılan ölkələrdə yeni, müasir maddi-texniki bazaya malik və maksimum miqdarda üzüm genotiplərinə malik ampeloqrafik kolleksiyaların yaradılmasını zəruri hesab edirlər.

Hələ 1780-ci ildə Fransanın Marsel şəhərində rahib Roze ampeloqrafik kolleksiyası bağının salınması təklif etmiş və onun planını işləyib hazırlamışdır. Roze kolleksiyası üzüm bağının salınmasına nail ola bilməyə də, bu ideya bu sahənin inkişafına böyük təkan verdi. İlk kolleksiyası isə 1795-ci ildə Lüksemburqda, 1824-cü ildə Maqaraçda, sonralarda isə artıq ABŞ, Kanada, Fransa, İspaniya, Almaniya, İtaliya, Bolqarıstan, Macarıstan, Rusiya, Türkiyə, Hindistan və s. ölkələrdə də uzun müddətdir ki, böyük kolleksiyaya bağları fəaliyyət göstərir.

Respublikamızda isə üzümün kolleksiyaya bağlarının elmi əsaslarla yaradılması istiqamətindəki işlərə 30-cı illərdə başlanılmışdır. Belə ki, 1930-cu ildə Respublikada ilk dəfə olaraq üzümün sort tərkibinin öyrənilməsinə Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun üzümçülük kafedrasının müəssisələri məşğul olmağa başladılar. 1933-cü ildə isə Gəncə Üzümçülük və Şərabçılıq Təcrübə Stansiyasında 250-yə qədər üzüm genotipini özündə cəmləşdirən kolleksiyaya bağı yaradıldı.

Məlum olduğu kimi, 90-cı illərin əvvəllərindən üzümçülüyə diqqətin zəifləməsi nəticəsində üzümçülük və Şərabçılıq ETİ-nin nəzdində fəaliyyət göstərən "ampeloqrafik kolleksiyaya bağları" da baxımsızlıq ucubatından yararsız vəziyyətə düşdü, burada becərilən üzüm sortları itmə təhlükəsi ilə üz-üzə qaldı, demək olar ki, əksər kolleksiyalar məhv oldu və ya itirildi. Vəziyyəti nəzərə alaraq 1995-cü ildə Üzümçülük və Şərabçılıq ETİ institutunun alimlərinin söyi nəticəsində respublikamızın üzüm genofondunun qorunması və sərəməli istifadəsi işləri bir vəzifə kimi institut qarşısında qoyulmuşdur. İnstitut əmək-

daşları (M.Amanov, İ.Dautov, Ç.Sadıxov, A.Şükürov, V.Səlimov, Ə.Zari, M.Əliyeva, X.Abbasova, A.Nəcəfova, H.Nürəddinova, X.Məmmədova, A.Hüseynova, Q.Allahverdiyev və başqaları) tərəfindən üzüm genofondunun toplanması, qiymətləndirilməsi işləri ardıcıl həyata keçiriləcək müxtəlif bölgələrə ekspedisiyalar təşkil edilir və üzüm genofondunun aşkar-edilib toplanması, tıngçılıq salınması həyata keçirilir. Nəhayət, əldə olunan genofond materialları əsasında 2002-2003-cü illərdə İnstitutun bazasında Abşeron ərazisində 20 ha sahədə yeni "Ampeloqrafik kolleksiyaya bağı" salındı. Hazırda kolleksiyaya üzüm bağında 350-dən çox yerli, introduksiya olunmuş, seleksiya sortları və yabani üzüm formaları və Amerika calaqları ekilib-becərilir. Ancaq etiraf etmək lazımdır ki, ÜŞETİ-nin Abşeron ampeloqrafik kolleksiyaya bağındakı sort və formaların miqdarı dünyanın müxtəlif ölkələrində mövcud olan kolleksiyaya bağındakı nümunələrin sayından dəfələrlə azdır, kolleksiyaya bağının maddi-texniki bazası aşağı səviyyədə olduğu üçün genotiplərin itirilmə təhlükəsi yaranır.

Müsbət haldır ki, bu gün Azərbaycan ərazisində üzüm yetişdirilməyən həyatı sahə, demək olar ki, yox dərəcə-

Hər il institutun kolleksiyaya bağındakı bir çox üzüm sortları öz qiymətli xüsusiyyətləri ilə seçilərək, elmi cəhətdən qiymətləndirilir, təsərrüfatlara və seleksiya işlərinə istifadə üçün tövsiyə olunur. Aparılan tədqiqat nəticəsində bir neçə yerli və introduksiya olunmuş üzüm sortunun o cümlədən yerli- Təbrizi, Hüseyini, Zeynəbi, Çəhrayı kişmiş, Qırmızı hüseyini və s. və introduksiya olunmuş - Moldova, İtaliya muskatı, Soqdana kişmiş, Parkent, Çəhrayı tayı, üzümçülükün kralıçası, Doyna, Sultanina, Danuta, Sentenial sidlis, Attika, Superior və s. Abşeron ekoloji şəraitində ampeloqrafik və fitosanitar xüsusiyyətləri öyrənilmiş və perspektivli olduğu müəyyən edilmişdir. Həmin sortların müsbət fenoloji, yüksək inkişaf, davamlılıq, kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri nəzərə alınaraq fermer təsərrüfatlarında geniş sahələrdə ekilib-becərilməsi məqsəduyğun hesab edilmişdir.

İnstitutda hibridləşdirmə üsulundan istifadə etməklə yeni süfrə və texniki istiqamətli üzüm sortlarının və hibrid formaların yaradılması işləri ilə əlaqədar aparılan tədqiqat nəticəsində 40-dən çox müxtəlif istiqamətli üzüm hibridləri yaradılmışdır. Onlardan 5 sort - Azəri, Göy-göl, Bəhrəli, Kəpəz, Şamaxı hədiyyəsi KTN-nin Bitki Sortlarının Qeydiyyatı və Toxum Nəzarəti üzrə Dövlət Xidməti (BSQTNX) tərəfindən dövlət reystrinə daxil edilmiş (rayonlaşdırılmış), 6 yeni sort - İlmi, Şirəli, Gəncəvi, Qarabulağı, Nüvədi novrasi və Emin BSQTNX-də sınağa təqdim olunmuşdur. Daha 12 yeni hibrid formasının seleksiya və qiymətləndirilməsi başa çatdırılmış və sınağa təqdim olunmaq üçün hazırdır.

Hazırda alimlərimiz ölkəyə yeni gətirilmiş bir çox üzüm sortlarının, o cümlədən, Prima, Red glob, Ora, Parkent, Attika, Autumun royal, Danuta, Sentenial sidlis, Sultanina, Superior, Aleatik, Ali-kant buşə, Karignan, Qara qrenaj, Marselan, Marsanne, Montepulçano, Pino naur, Petit verde, Roussanne, və s. onlarla belə sortların aqroboloji və adaptasiya xüsusiyyətlərini və becərmə texnologiyasını öyrənilməsi istiqamətində tədqiqat işləri həyata keçirilir. Qeyd edilən, xarici üzüm sortlarından əkin materialı tədarük olunaraq institutun kolleksiyaya bağlarına daxil edilmişdir. Bu sortları Azərbaycan şəraitində yeni olduğundan fermerlər onun becərilmə texnologiyası və mühafizəsi sahəsində çətinliklər çəkirlər və elmi əsaslandırılmış tövsiyələrə ehtiyac duyurlar. Ona görə də bu sortların becərilmə texnologiyası (formaverilmə, quru və yaşıl budama, yük normaları, gübrələrə tələbatları, kəmiyyət və zərərvericilərə həssaslıqları və s. xüsusiyyətləri elmi əsaslarla öyrənilərək fermerlərə tövsiyə olunur.

Yabani üzüm bitkisinin respublikada yayılma arealının dəqiqləşdirilməsi və ampeloqrafik baxımdan öyrənilməsi alimlərimizin tədqiqatlarında prioritet təşkil edir. Elmi araşdırmalarla müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində yabani üzüm bitkisi çox qədimdən məlum olduğu kimi, indi də geniş yayılmışdır.

İnstitut əməkdaşları tərəfindən 2007-ci ildən başlayaraq Qəbələ, Şəki, Lənkəran, Cəlilabad, Füzuli, Quba, Xaçmaz rayonlarının ərazilərində axtarışlar aparılmışdır. Aparılan tədqiqat işlərinin nəticəsində məlum oldu ki, respublika ərazisində yabani üzümün müxtəlif populasiyaları əsasən iki formasiyada - tuqay və tipik enliyarpaq meşələrdə yayılmışdır. Aşkar olunmuş formalardan artırılma və tədqiqat məqsədilə cubuq və toxumlar tədarük olunaraq götürülmüşdür.

İnstitutda yabani üzümün oidaıma davamlı forması ilə müxtəlif davamlılığa, kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə malik olan üzüm sortlarının hibridləşdirilməsi həyata keçirilmiş və 10 kombinasiya üzrə yüzlərlə hibrid toxmacarlar əldə olunmuş və 27 perspektiv hibrid forma seçilmişdir.

ÜŞETİ-ü AMEA-nın Genetik Ehtiyatlar İnstitutu ilə birgə üzüm genofondunun toplanması, tədqiqat, müxtəlif müasir üsullarla qiymətləndirilməsi, tıngçılıq və s. sahələrdə əməkdaşlıq edilir. İnstitutumuz, həmçinin AMEA-nın Molekulyar Biologiya və Biotexnologiya İnstitutu ilə birliktə Azərbaycan Prezidenti yanında Elmin İnkişaf Fondunun dəstəyiylə "Azərbaycanda üzüm bitkisinin virus və fitoplazma xəstəliklərinin molekulyar tədqiqat" mövzusunda birgə layihə həyata keçirərək (2015-ci il) mühüm nəticələr əldə edilmişdir.

Üzüm genofondunun qorunub saxlanması və müasir üsullarla qiymətləndirilməsində Biz həm də beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində əlaqələr üstünlük verir. Belə ki, 2003-2015-ci illərdə Beynəlxalq Biomüxtəliflik (Bioversity International) və Elm və Texnika üzrə Avropa Əməkdaşlığı (COST) təşkilatları ilə əlaqələr çərçivəsində Azərbaycanın 398 yerli ənənəvi üzüm sortu Vİ-

tis-Beynəlxalq Sort Katoloquna (VIVC) daxil edilmiş, 33 yabani üzüm nümunəsinin və 42 yerli ənənəvi üzüm sortunun isə müxtəlif məşəli (Qafqaz və Qərbi Avropa ölkələri) üzüm sortları ilə müqayisəli molekulyar-genetik tədqiqat ilə ölkəmizin üzüm sortlarının daha geniş genetik müxtəlifliyə malik olduğu və genetik mənşəcə ayrıca böyük bir qrup (94%) təşkil etdiyi üzə çıxarılmışdır. Milan Universitetinə göndərilmiş həmin 42 yerli üzüm sortu və 4 yabani üzüm forması universitetin "özək kolleksiyası-na" ("Core collection") daxil edilmişdir. Tədqiqatlar zamanı öyrənilən 42 yerli üzüm sortunun sinonimlərinin aşkar edilməməsi, onların əsas diaqnostik morfoloji və ampelodeskriptor əlamətlərə görə düzgün və identik olması bir daha sübut edilmişdir. Yerli sortların genom quruluşu müəyyən edilərək, bədnam qonşularımız tərəfindən irəli sürülən iddiaların qarşısı alınmış, morfoloji əlamətlərinin müasir beynəlxalq deskriptorlara əsasən rəqəmsal şəkildə VIVC (Vitis-International Variety Catalogue) məlumat bazasına yerləşdirilməsi onların mənimənilməsini qarşısını almaqla, informasiyanın operativliyini və əlçatanlığını təmin edəcək və seleksiya işlərinin sərəməliliyini yüksəldəcəkdir.

COST-un dəstəyi ilə Almaniyada nəşr edilən "Xəzər və Qara dəniz ətrafı ölkələrin ampeloqrafiyası"nda dünyanın 6 ölkəsi ilə yanaşı, Azərbaycanın 54 üzüm sortunun ampeloqrafik təsviri OIV, Bioversity International təşkilatlarının metodikası və protokolları əsasında verilmişdir. Bu Azərbaycanın unikal üzüm sortlarını dünyaya bir daha tanıtmış, sortlarımızı bədnam qonşularımızın məkrli iddialarının qarşısını almışdır.

Azərbaycanın nadir sayılan 28 sort və forması (24 mədəni-Ağşirə, Əziz, Billaqani, Varandeni, Gül mərandi, Danqur, Dostluq, Kanaçeni, Xart-xart, Millaq, Foqeltrauben, Xəzəri, Şirvanşahi və s.; o cümlədən 4 yabani nümunə) Rusiyanın milli üzüm kolleksiyasında (Kuban Dövlət Aqrar Universitetinin Anapa TS-da) ekilib-becərilir. Adıçəkilən sort və formaların ampeloqrafik əlamətləri təsvir edilmiş, morfometrik göstəricilərinin identifikasiyası məqsədilə klaster analizləri aparılmış, morfoloqları ayrd edilmişdir.

Azərbaycanın yerli üzüm sortlarının molekulyar genetik tədqiqatı və genofond mübadiləsi məqsədilə Çexiya Respublikasının "Vinselct Michlovsy" Şirkəti ilə (Grape breeding project manager) əməkdaşlıq çərçivəsində 10 sort Çexiyaya, onlardan isə 10 sort ÜŞETİ-yə göndərilmişdir.

2013-cü ilin oktyabr ayında COST təşkilatının layihəsi çərçivəsində Sevilya Universitetinin (İspaniya) Entomologiya laboratoriyasının professoru Rafael Ocete Rubio və Gürcüstan ET Mü və Şi-nun əməkdaşı David Maqradze elmi ekspedisiyaya gəlmiş və göbənən əməkdaşları ilə birliktə Quba-Xaçmaz bölgəsində tədqiqatlar aparılmış və yabani üzüm formalarının bir çox göstəriciləri araşdırılmışdır. Həmçinin, beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində Cənubi Qafqazda yabani üzümün mənşə və mədəniləşdirilmə tarixinə dair bəzi sualları aydınlaşdırmaq üçün Cənubi Qafqaz regionunda təbii həlaldə yayılmış bezi yabani üzüm biotipləri aşkarlanaraq, ampeloqrafik təsvir olunmuş, arealı və koordinatları təyin edilmiş, molekulyar-genetik tədqiqat olunmuşdur. Beləliklə, Cənubi Qafqazda əldə dörd müxtəlif haplotip qrupunun (AAA, ATT, GTA və ATA) 3-nün Azərbaycanda aşkar edilməsi, ölkəmizin üzümün əsas mənşə və yaranma mərkəzlərindən biri olması faktını sübut etmişdir. Yabani üzümün tədqiqatı zamanı əldə olunan nəticələr əsasında ingilis dilində Almaniyanın "Vitis" jurnalında məqalələr nəşr edilmişdir.

Son dövrlər ekspedisiyaların gedişində meşələr qırılması, həmçinin, yabani üzüm tənəklərinin məhv edilməsi halları çoxalmışdır. Bu məqsədlə KTN-nin Üzümçülük və Şərabçılıq ET İnstitutumuz və AMEA Genetik Ehtiyatlar İnstitutunda respublika üzrə üzüm bitkisinin davamlı və məqsəduyğun istifadəsinə həyata keçirmək üçün, onun respublikamızın ərazisində mövcud olan genetik ehtiyatlarının inventarlaşdırılması, toplanılması, öyrənilməsi və artırılması istiqamətində tədbirlərin davam etdirilməsi həyata keçirilir.

Təbiətin ağır sınaqlarından uğurla çıxaraq bu günümüzə gəlib çatmış qiymətli yerli üzüm sortlarının potensialından sərəməli istifadə etməklə Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən üzümçülük və şərabçılıq sahəsində qarşıya qoyulan mühüm hədəflərə nail olmaq, o cümlədən "Made in Azerbaijan" brendinin istehsalının artırılması, ölkənin ixrac potensialının gücləndirilməsi ilə xalqımızın rifahı naminə çox böyük uğurlar əldə olunacaqdır.

Vüqar SÖLÜMOV,
Azərbaycan ET Üzümçülük və Şərabçılıq İnstitutunun direktoru,
aqrar elmlər doktoru.